

Denkwerk

Kunstenaars en filosofen

Wendy Janssen en Onno Zijlstra

DAMON

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Werkelijkheid en autonomie	
1. HARMONIE Mondriaan en Plato	12
2. NABOOTSEN Bourgeois, Plato en Aristoteles	22
3. SCHOONHEID Eliasson en Augustinus	30
4. UNIVERSALITEIT Giacometti en Kant	40
5. SPEL Calder, Kant en Schiller	52
Expressie en authenticiteit	
6. EXPRESSIE Kokoschka en Hegel	60
7. MAATSCHAPPIJ Christo en Marx	70
8. VERLOSSING Dijkstra en Schopenhauer	80
9. INDIVIDUALITEIT Hirst en Kierkegaard	88
10. LEVEN Abramović en Nietzsche	98
Waarneming en betekenis	
11. BETEKENIS Frank en Wittgenstein	106
12. WAARHEID Walvoort en Heidegger	114
13. ERVARING Beuys en Dewey	124
14. BEGRIP Matisse en Langer	134
15. TAAL Nauman en Wittgenstein II	142
16. VERHAAL Serrano en Gadamer	150
17. WAARNEMING Schwitters en Merleau-Ponty	160
Kritiek en utopie	
18. KRITIEK Picasso en Adorno	168
19. MEDIA Farocki en Benjamin	178
20. UTOPIE Content en Marcuse	188
21. GEMEENSCHAP Arendt in Tiel	196
Fragmentatie en transgressie	
22. DECONSTRUCTIE Richter en Derrida	204
23. ESSENTIE Warhol en Danto	214

24.	HET SUBLIEME Dumas en Lyotard	222
25.	BEELDCULTUUR Sherman en Baudrillard	232
26.	PUBLIEKE RUIMTE Claerbout en Rancière	240
27.	METAFOOR Imhof en Haraway	250
Register van personen en zaken		259
Beeldverantwoording		267

Inleiding

We zeggen over een kunstwerk heel makkelijk dat het geweldig is of niet veel soeps, dat het niet mooi is maar wel interessant, of dat het misschien wel goed is maar niet onze smaak. Jackson Pollock wordt geniaal of een kliederaar genoemd. En van Ossip Zadkine, *De verwoeste stad* wordt gezegd dat het raak uitdrukking geeft aan gevoelens over de bombardementen op het centrum van Rotterdam, maar ook dat het beeld Rotterdam ontsiert. Veel moderne kunst geeft haar geheimen echter niet zomaar prijs. We moeten er vaak iets meer vanaf weten om er volop van te kunnen genieten of er voluit door geraakt te worden. Niet alleen door er omheen te lopen, maar ook door er omheen te denken. Kunstgeschiedenis en kunstbeschouwing verlenen daarbij goede diensten: oordelen en meningen worden gemotiveerd en onderbouwd.

Esthetica is het onderdeel van de filosofie dat zich met kunst en schoonheid bezig houdt. Ook zij kan een bijdrage leveren. Dat willen we laten

Ossip Zadkine, *De verwoeste stad*

zien. Dit boek is een inleiding in de esthetica die zich richt op beeldende kunst. Maar in tegenstelling tot andere inleidingen is bij ons het concrete kunstwerk het uitgangspunt. We beginnen elk hoofdstuk met een kunstwerk dat ons fascineert. We voeren zeventwintig filosofische opvattingen op om onze kijk op zeventwintig kunstwerken te verrijken. We willen de lezer een introductie bieden in de diverse opvattingen, maar ook laten zien dat die opvattingen onze blik op het werk kunnen verruimen: beeld en filosofie leggen elkaar uit. De werken zijn geen illustraties bij de theorie, maar beeld en theorie verlichten elkaar. Zo begrijpen we bijvoorbeeld door Jacques Rancière beter het effect dat het werk van David Claerbout

op ons heeft en dankzij Clearbout krijgen we meer grip op de filosofie van Rancière.

De kunstwerken die besproken worden komen uit de twintigste en eenentwintigste eeuw. De esthetica loopt van Plato tot en met Haraway, met een nadruk op de laatste twee eeuwen. Bij de combinatie van kunstwerk en theorie hebben we uiteraard gezocht naar een 'klik'. Niet elke theorie werkt even goed om een specifiek werk te verhelderen en niet elk werk leent zich voor de toepassing van een bepaalde theorie. Sommige combinaties zullen je misschien voor de hand liggend voorkomen, andere verrassend, of vergezocht. Voor ons was het telkens weer verrassend hoe een kunstwerk een relatie aangaat met een theorie en andersom.

Wij vinden het belangrijk dat je je als lezer uitgenodigd voelt te kijken of er meer of iets anders uit een combinatie te halen is dan wij eruit halen. Een verdere uitdaging is na te gaan of een andere combinatie van beeld en filosofische bril meer prijsgeeft van een kunstwerk. Het werk laat zich niet in één theorie opsluiten. Voor sommige lezers zal gelden dat ze kunnen uitproberen welke inzichten iets betekenen voor hun eigen werk.

We willen je dus geen ultieme inzichten of antwoorden verschaffen, maar wel het inzicht vergroten en zodoende de vragen die kunstwerken oproepen aanscherpen. Wij willen je je eigen denkwerk niet besparen, maar het stimuleren. En we willen je zeker het zicht op het kunstwerk niet benemen.

De filosofen komen in chronologische volgorde aan bod, maar de hoofdstukken zijn onafhankelijk van elkaar te lezen. Voel je vrij op jouw moment horizontaal, verticaal, of diagonaal door dit overzicht van de besproken theorieën heen te gaan.

We hebben de zevenentwintig hoofdstukken gegroepeerd rond vijf thema's. **Werkelijkheid en autonomie** omvat de filosofieën van voor de negentiende eeuw. In die eeuwen wordt kunst meestal gezien als een geïdealiseerde afbeelding van de werkelijkheid. De Grieken Plato en Aristoteles zijn in discussie over de betekenis van kunst als nabootsing. De kerkvader Augustinus is beducht voor de verleidelijkheid van de zintuiglijke werkelijkheid, maar ziet mogelijkheden voor een christelijke kunst waar zij de schitterende orde van de schepping laat zien. In de achttiende eeuw geloven de filosofen niet meer in het universum als een kosmische orde. Om tot iets moois te komen moet de mens iets doen. Bij Kant en Schiller beeldt kunst nog wel realiteit af, maar zij neemt er ook afstand van: kunst wordt een spel dat ons aanspoort de werkelijkheid anders te zien en ons motiveert

haar te verbeteren. Kunst laat de mens mogelijkheden zien. Via kunst ontdekken we het menselijke.

De denkers uit de negentiende eeuw hebben we geschaard onder **Expressie en authenticiteit**. In de Romantiek krijgt 'expressie' de plaats die 'afbeelding' eerder innam. Kunst wordt gezien als expressie van de kunstenaar. De schepping van de kunstenaar is ook de uitdrukking van het tijdperk volgens Hegel. Marx laat zien dat kunst een kritische afstand tot de bestaande samenleving kan hebben en de deur naar nieuwe mogelijkheden opent. Voor een sombere denker als Schopenhauer biedt het kunstwerk het individu de mogelijkheid aan de eigen tijd te ontsnappen. Voor uitgesproken individualisten als Kierkegaard en Nietzsche kan kunst het individu helpen te zien wat authentiek leven is.

Waarneming en betekenis: In de filosofie van de twintigste eeuw komen taal en betekenis in het centrum van de belangstelling te staan. Zij blijken door te werken tot in de waarneming. Heidegger ziet de werkelijkheid als een gebeuren van verschijnen en verdwijnen. De kunstenaar brengt dat gebeuren, dat ons in onze alledaagse beslommingen ontgaat, aan het licht. De kunstenaar laat zien hoe betekenissen ontstaan. Wittgenstein probeert te achterhalen hoe taal betekenis heeft. Aanvankelijk ziet hij taal als een model van de werkelijkheid. De beeldende kunst kan datgene tonen waarover we moeten zwijgen omdat het niet in een model te vangen is. Langer werkt Wittgensteins uitgangspunt uit en ziet kunst als de taal van het gevoel, dat zich niet in begrippen laat vangen. De Amerikaanse pragmatist Dewey verbindt betekenis met de ervaring van de beschouwer. Kunst is een bijzondere ervaring waarin je tot inzichten komt. De latere Wittgenstein verwondert zich over de vele gedaanten waarin taal voor komt, en komt tot de ontdekking dat taal haar betekenis ontleent aan concrete situaties. Daarbuiten brengt zij ons al te gemakkelijk op dwaalsporen. Kunstenaars pakken dit idee op. De hermeneutiek, vertegenwoordigd door Gadamer, probeert de betekenis te achterhalen van menselijke uitingen, zo ook van concrete kunstwerken. De Franse fenomenoloog Merleau-Ponty slaat kunst als menselijke activiteit hoog aan, omdat zij ons laat beleven wat het heersende rationele paradigma nu net veronachtzaamt: hoe mens en wereld in onze lichamelijke, in het bijzonder in de waarneming, ten diepste verbonden zijn.

De zestiger jaren van de twintigste eeuw worden gekleurd door **Kritiek en utopie**. Er is kritiek op het laat-kapitalisme, dat gekenmerkt wordt door een massaproductie en -consumptie die ook de cultuur opslokt ('cultuur-industrie'). Het waren de hoogtijdagen van het neo-marxisme. Volgens Adorno kan autonome kunst, door haar distantie, in elk geval nog kritiek leveren. Marcuse is iets optimistischer: kunst kan hoop bieden en

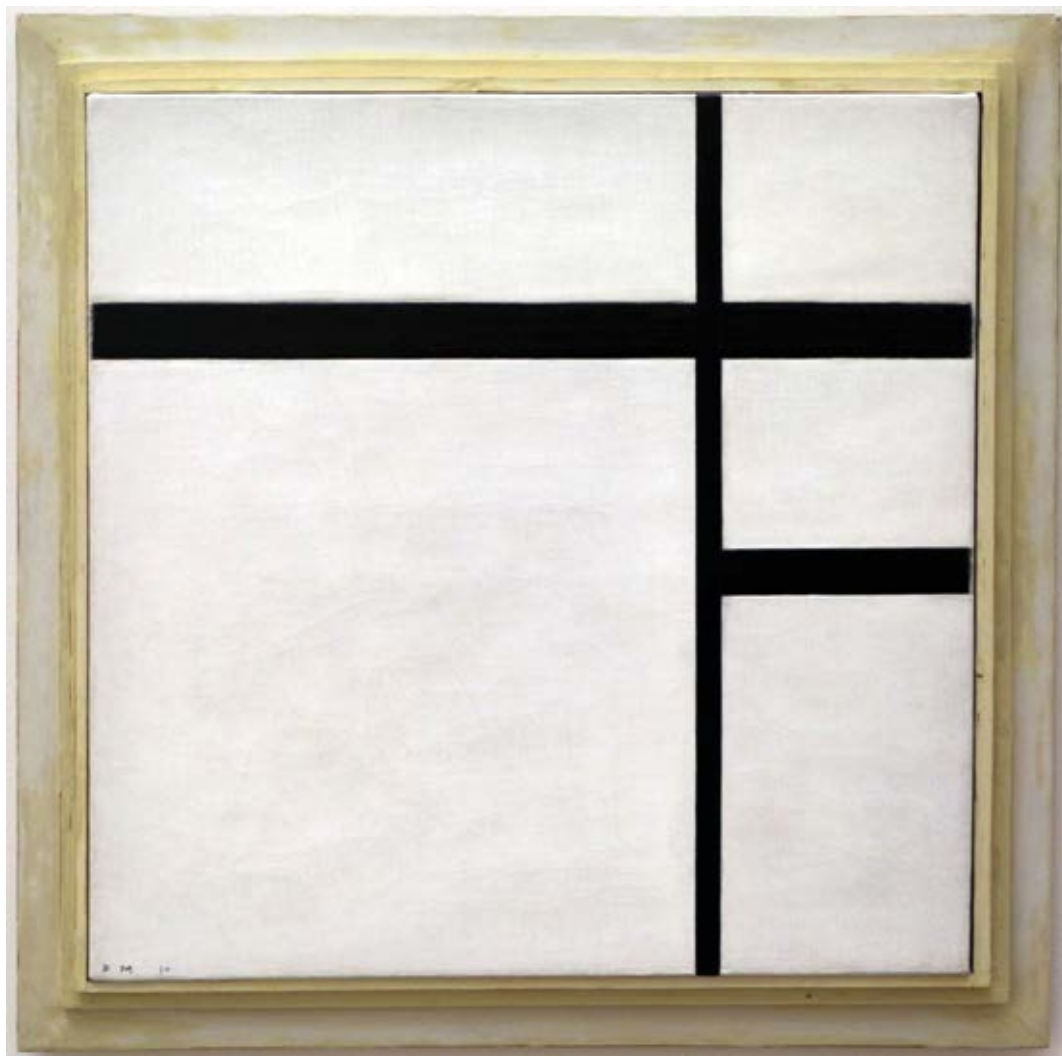
een alternatief tonen. *Benjamin* ontwaart een cultuur van zich emanciperende massa's in wat voor de meeste neomarxisten platte, hopeloze massacultuur is. Een belangrijke andere stem in die tijd is die van *Arendt*. Ook zij is kritisch over de eigen tijd, maar dan vanuit een klassiek ideaal van politiek als gemeenschappelijk handelen. Kunst en esthetiek faciliteren gemeenschap.

Het laatste thema is **Fragmentatie en transgressie**. Tegen het eind van de twintigste eeuw vermindert de invloed van het omvattende verhaal over de samenleving (Hegel, Marx) en de radicale kritiek (neomarxisme). In de lijn van Heidegger en de late Wittgenstein verschuift de aandacht van het kritische en scheppende individu naar de onoverzienbare, onuitputtelijke, nooit vast te leggen rijkdom van cultuur en traditie. Derrida vertegenwoordigt de nieuwe benadering, die wel 'postmodern' wordt genoemd. Een cultuur of een tijdperk is niet een te vatten geheel. Teksten en kunstwerken liggen niet vast. Hun betekenis is vloeiend en gefragmenteerd. Bij Danto treffen we nog de oude wens aan de essentie van kunst vast te leggen; hij heeft dat vele keren geprobeerd naar aanleiding van het werk van Andy Warhol. Lyotard wil juist tegenstellingen tussen verschillende werelden zichtbaar maken. Een kunstwerk kan daarin een rol spelen. Baudrillard kan geen idealist meer zijn, omdat in zijn visie iedere grond voor kritiek is weggeslagen door de hyperrealiteit van de beeldcultuur. Wat rest is die wereld te tonen, zoals Sherman in haar foto's doet – of zit er toch een piepklein kritisch addertje onder het gras? Rancière deelt met de neomarxisten de aandacht voor een autonomie van de kunst die niet in mindering komt op haar maatschappelijk belang. Ook hij heeft oog voor de maatschappelijke aspecten van onze waarneming en de bevrijdende kracht van kunst. Hij is echter positiever gestemd dan de grote critici van de cultuurindustrie. De kunst is kritisch ten aanzien van de tijd, maar zij vertegenwoordigt die ook. Wij beleven de tijd van het bevrijdende 'esthetische regime'. Haraway vraagt zich af wie/wat welke rol speelt in het geheel van handelingen. Het maakt volgens haar uit wie bepaalt wat gemaakt of getoond wordt. Ze beschrijft in metaforen hoe de verstrengeling van menselijke en niet menselijke wezens onze wereld vormt.

Een boek maak je nooit alleen, en ook niet met zijn tweeën. Wij hebben veel hulp genoten uit de hoek van ArtEZ Hogeschool voor de Kunsten, met name studenten van de docentenopleiding van ArtEZ Zwolle. Op hen hebben we verschillende hoofdstukken uitgeprobeerd. Aan hun opmerkingen hebben we veel gehad en hun enthousiasme heeft ons enorm gestimuleerd. Johan Dekker, mediatheek, heeft ons meer dan eens terzijde gestaan met zijn even goedgemutste als onbegrensde expertise.

Jenny en John van Gortel (Uitgeverij Damon), dank voor jullie motiverende betrokkenheid bij dit boek.

Socrates zegt, tenminste dat schrijft Plato, dat het onbereflecteerde leven niet waard is geleefd te worden. Dat gaat wel ver. Maar reflecties voegen zeker iets toe aan het waardevolle leven. En ze kunnen dat ook doen bij beeldende kunst. We hopen dat je in de diverse benaderingen kunt onderduiken, zonder je erin te verliezen. De theorie mag de blik nooit verkokeren, ze moet die verruimen en verrijken. Het kunstwerk is altijd meer dan wat erover te zeggen valt, en zeker meer dan vanuit één filosofisch perspectief kan worden opgemerkt. Ons ideaal is dat deze reflecties een aanzet zijn tot een open blik en veel en divers te denken geven.

Piet Mondriaan, *Compositie II met zwarte lijnen*, olieverf op doek, 50,5 x 50,5 cm, 1930
(Van Abbe Museum, Eindhoven)

1. Harmonie: Mondriaan en Plato

Mondriaan raakt me altijd diep. Ben ik ergens waar een museum is dat een Mondriaan heeft, dan wil ik die toch minstens even zien. En iedere keer is het weer raak. (Heb ik toevallig een jetlag, dan raakt het werk me dubbel.) Ik vind het werk zo... mooi. Aan *Compositie in wit en zwart* is alles precies goed: het soort zwart, de breedtes van de lijnen, de opdeling van het vierkante witte vlak in rechthoeken – allemaal prachtig. Het is te bekijken in Eindhoven. Wie niet overtuigd is, kan een uitvoeriger en subtiële beschrijving door Rudi Fuchs lezen in zijn *Kijken*, en het Van Abbemuseum daarna nog eens met een bezoek vereren.

Iets moois zien we graag. Maar wat maakt iets, of iemand, mooi? Schoonheid is harmonieuze orde. Chaos is niet echt mooi, hooguit wel eens aantrekkelijk, voor de afwisseling. Een gezicht bijvoorbeeld moet, om mooi te zijn, niet al te zeer uit het lood geslagen zijn.

Ik zag eens in het Stedelijk Museum Amsterdam een schoolklas voor een Mondriaan zitten. De docent vroeg een leerling over een streep op de vloer te lopen; toen die dat netjes deed, gaf ze hem een schouderduwtje; hij raakte uit zijn evenwicht en stak een arm uit om het te herstellen. Zo legde de docent uit wat er in het schilderij aan de hand is: evenwicht zoeken. Evenwicht suggereert rust, maar het evenwicht moet wel gehandhaafd worden; de lijnen en vlakken zijn niet identiek. Daarom zijn de doeken van Mondriaan altijd spannend – ook als het werk alleen maar een wit vlak is waarop zwarte lijnen elkaar kruisen. Het is dat spannende evenwicht dat het schilderij zo aantrekkelijk maakt.

Plato is de eerste westerse denker die zich uitvoerig bezig houdt met 'schoonheid'. Dat Mondriaan op zijn weg naar abstracte kunst gevormd wordt door het gedachtegoed van deze grote Griek, is een extra motief om eens naar Plato's filosofie te kijken ter toelichting op Mondriaans *Compositie in wit en zwart*.

Plato over schoonheid

Al vroeg in de geschiedenis van de filosofie wordt over schoonheid nagedacht. Ook de grote drie, Socrates, Plato en Aristoteles, hebben het erover. Maar vóór hen houdt het onderwerp Pythagoras, die van 'de stelling van', al bezig. Pythagoras heeft zelf niets opgeschreven. Voor zover wij uit overlevering weten gelooft hij dat het universum een kosmos is, een schone orde. Aan wiskunde doet hij omdat hij denkt dat de orde van de kosmos een

kwestie is van getalsmatige verhoudingen. Hij hoopt aan de verhoudingen aan de hemelkoepel de ideale muziek af te lezen. Maken immers niet ook de sterren muziek? We vinden dat idee door Shakespeare als volgt verwoord in *De koopman van Venetië*:

*Kom Jessica: zie hoe de hemelvloer
Is ingelegd met plaatjes glinst'rend goud:
Ge ziet geen lichtje ginds, hoe klein ook, dat
Niet op zijn baan zingt als een engel bij
Het koor der jeugdig-ogige cherubijnen.
Die zelfde harmonie is in de zielen
der mensen.*

De lengte van een trillende snaar kun je meten. Rek hem op, breng hem aan het trillen en meet opnieuw. Zo kun je tonen in getallen uitdrukken. In de oudheid gaat het gerucht dat Pythagoras het octaaf heeft ontdekt. Dat de harmonie waar kunst op uit is valt af te lezen uit de werkelijkheid is sinds Pythagoras een gedachte die steeds weer opduikt; denk bijvoorbeeld aan het idee van de gulden snede.

Ook Socrates heeft niets op schrift nagelaten. Het meeste dat we van hem menen te weten komt uit de geschriften van Plato. Die heeft zijn filosofie in de vorm gegoten van gesprekken die Socrates voert. Dat resulteert bij vlagen in grote literatuur. Zie bijvoorbeeld de eerste bladzijden van *Feest* of *De ideale staat*. Socrates is in die dialogen steeds uit op definities: wat is kennis eigenlijk, wat is rechtvaardigheid, wat is dapperheid, wat is schoonheid? Met dat soort vragen bestookt hij stadgenoten die pretenderen over die onderwerpen iets te weten, of, in vriendelijker varianten, van wie hij aanneemt dat ze hem wijzer kunnen maken als hij maar goed doorvraagt. Wanneer Socrates zijn gesprekspartners ondervraagt, lukt het ze niet tot een afdoende definitie te komen. Ze denken te weten, maar weten niet. Socrates laat zich erop voorstaan dat hij in elk geval weet dat hij niets weet. Het is dus op zich niet zo vreemd dat hij, wanneer hem in de dialoog *Hippias Major* gevraagd wordt zelf een definitie te geven van schoonheid, er ook niet helemaal uit komt. Hij komt dan wel met een aantal kenmerken van schoonheid op de propen: eenvoud en regelmaat, symmetrie en een bepaalde verhouding van de onderdelen tot elkaar en van de delen tot het geheel.

Kosmos

Schoonheid is bij Plato niet een losse waarde. Het gaat hem om het samengaan van waarheid, goedheid en schoonheid. Het goede is in zijn ideale vorm ook mooi, en andersom. De kosmos, een harmonieuze orde, is goed